

УДК 2-674(477.4)«17/18»

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.26.28>

МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Олексій Щетінін

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра богослов'я та релігієзнавства,
вул. Пирогова, 9, 02000, м. Київ, Україна*

Міжконфесійні конфлікти є однією зі складових частин релігійного життя суспільства. Вироблення ефективної політики у сфері міжконфесійних відносин у сучасній українській державі вимагає вивчення історичного досвіду цих конфліктів. У статті розглядаються особливості міжконфесійних конфліктів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. під владою Російської імперії і на основі методології Ернста Геллнера робиться спроба аналізу цих конфліктів. Мета статті – охарактеризувати міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Попри те, що різні аспекти цієї теми були предметом дослідження низки вчених, комплексно вона досі не вивчена. Правобережна Україна наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. була міжконфесійним регіоном. Серед християнських конфесій регіону найбільшими були православні, римо-католики та уніати. У вітчизняній історіографії утвердилася думка про антагоністичний характер відносин між православними, з одного боку, та уніатами і римо-католиками – з іншого боку. Однак є низка фактів, які підтверджують те, що таке розуміння міжконфесійних конфліктів є спрощеним. У агрописьменному суспільстві Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. між селянами – виробниками сільськогосподарської продукції та духовенством тієї самої конфесії існував бар'єр у вигляді освіти. Додатковим бар'єром, який роз'єднував більшість мирян регіону і духовенство, було явище кріпацтва, у тому числі і церковного. Освіта була становою, тому попри належність до однієї конфесії, характер релігійності селян і духовенства, а отже, і потенціал до міжконфесійних конфліктів був різний. Важливу роль у міжконфесійних конфліктах у регіоні в досліджуваній період відіграла державна політика, здійснювана імперією. Автор характеризує природу міжконфесійних конфліктів у регіоні та їх рівні і висвітлює роль різних соціальних верств у них.

Ключові слова: Правобережна Україна, міжконфесійні конфлікти, міжконфесійні відносини, агрописьменне суспільство, уніатська церква, римо-католицька церква, православна церква, Російська імперія.

Україна є багатоконфесійною державою, тому тема міжконфесійних відносин є актуальною для дослідження, бо корисна для вироблення відповідної державної політики. Однією зі складових частин міжконфесійних відносин є міжконфесійні конфлікти. У цьому контексті потребує дослідження й історія міжконфесійних конфліктів, яка нерідко дає нам розуміння їх сучасної природи. Особливо цікавими видаються міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., коли тут відбувалася зміна влади та її політики щодо церкви. Все це, безумовно, додавало гостроти і міжконфесійним конфліктам.

Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні систематично майже не досліджувалися. Тим не менше заслуговують на увагу праці таких авторів, як: Ю. Хитровська, О. Скус, С. Кривошея та ін., в яких зібрано великий фактологічний матеріал та зро-

блено спроби дати оцінку тим чи іншим подіям. Однак накопичені факти потребують якісного узагальнення й аналізу.

Мета статті – охарактеризувати міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

В історіографії утвердилася думка про три конфесії на Правобережжі, які існували з кінця XVIII до 1839 р. (року ліквідації Уніатської церкви на Правобережжі): римо-католицьку, уніатську та православну, дві з яких були налаштовані проти Російської імперії, будучи під зверхністю Папи Римського [1, с. 20]. Логічно, що, виступаючи проти Російської держави, римо-католики й уніати були і проти православної церкви.

Додатковим «аргументом» на користь антиправославності Римо-католицької церкви є кількість католицьких священників, які брали участь у Польському повстанні 1830–1831 рр. на Правобережжі. Зокрема, дослідники зауважують, що 95 римо-католицьких та уніатських священників брали участь у повстанні [1, с. 20]. Однак у цьому ж повстанні взяли участь і 7 православних священників Правобережжя [1, с. 20], а Папа Римський офіційно засудив повстання енциклікою *Symphonium*.

Незважаючи на певну ворожість духовенства, однозначно заявляти про те, що всі католики й уніати та православні були вороже налаштовані один проти одного, безпідставно. Потрібно розрізнати два рівні міжконфесійних відносин. Один – відносини між духовенством різних конфесій, які часто, але не завжди, були конфліктними. Це ми бачимо на прикладі спільної участі священників трьох конфесій у повстанні 1830–1831 рр. Другий рівень – це відносини між мирянами, які здебільшого були неконфліктними, а здебільшого і доброзичливими. Якщо на рівні мирян виникав міжконфесійний конфлікт, то найчастіше він провокувався зверху – священниками або ченцями тієї конфесії, до якої вони належали. Останні, своєю чергою, апелювали до держави. Разом із тим, окрім відвідування одних і тих самих храмів представниками різних конфесій, можна навести низку інших фактів, які підтверджують розмиті релігійну ідентичність мирян.

Два рівні відносин пояснюються дуже просто. Суспільство Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., користуючись методологією Ернеста Геллнера, застосованою у праці «Нації і націоналізм», можна охарактеризувати значною мірою як агрописьменне [2, с. 38]. У цьому суспільстві освіта була здебільшого явищем становим, і в цей період держава робить тільки перші кроки до переходу до нової стадії – індустріального (модерного) суспільства. На думку Е. Геллнера та інших матеріалістів, саме індустріалізація створила потребу в загальній грамотності.

Агрописьменне суспільство характеризується відокремленістю правлячої письменної верстви від неписьмених виробників сільськогосподарської продукції. Система культивує горизонтальні бар'єри, одним з яких є письменність. Усуспільнення письменності – це крок назустріч індустріальному суспільству. Отже, селяни Правобережжя та духовенство були представниками різних верств і, відповідно, частинами різних культур – народної, де релігійність була неосмисленою через брак грамотності і базувалася на традиціях та звичаях, та письменної, де релігійність спиралася на догми і була осмисленою через доступ до писемного слова. До цього слід додати, що явище церковного кріпацтва створювало додатковий соціальний бар'єр між духовенством та мирянами. Таким чином, на рівні селян, зважаючи на їхню неписьменність, потенціал для релігійного конфлікту був нижчим, натомість серед духовенства це було звичним явищем. Цьому є низка прикладів, які ми розглянемо нижче.

У місцях, де поряд проживали українці та поляки – уніати, римо-католики та православні, існувало явище змішаних українсько-польських релігійних шлюбів. Така ситуація

була, для прикладу, у місті Шумбарі Кременецького повіту, де православні, які мали родинні зв'язки з поляками, із дитинства були знайомі з католицизмом, ходили до католицького храму за відсутності православного священника [3, с. 112].

Міжконфесійні шлюби були характерним явищем і для інших місцевостей Правобережжя. Сам по собі факт їх наявності у конфесійно різноманітному регіоні свідчить теж на користь нечіткої релігійної ідентичності. Воюючи за мирян і особливо за дітей від змішаних шлюбів, яких духовенство кожної конфесії хотіло бачити у своїх храмах, священники створювали конфлікт. Наприклад, волинський уніатський священник Г. Гродський, виконуючи треби мешканцям сіл Вербовецьке і Росиновка, де проживало багато конфесійно змішаних родин, напередодні Великодня відвідував ці родини і святив хліб. Як наслідок, ці сім'ї не з'явилися на великодній службі в православній церкві [4, с. 48].

З іншого боку, держава, на відміну від духовенства різних конфесій, які у боротьбі за душі робили ставку здебільшого на проповідницьку діяльність, намагалася жорстко прив'язати мирян різних конфесій до конкретних церков, застосовуючи юридичні засоби. Так, укази 1796, 1797, 1799 та 1803 рр. забороняли перехід з одного християнського обряду до іншого. Указ 1832 р. забороняв змішані шлюби православних та католиків, а дітей від них зобов'язував хрестити у православній вірі [5, с. 20].

Однак це було зробити непросто. Крім шлюбів, існувало явище наймитування православних та уніатів у католицьких монастирях, яке свідчить про те, що, думаючи про забезпечення себе хлібом насущним, уніати та православні на рівні мирян не вбачали у римо-католиках ворогів [6, с. 31]. Виступаючи проти цього, Російська держава видає Указ від 10 червня 1830 р. «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях». Цей Указ завдав відчутного економічного удару по католицькому духовенству, змусив його здавати свої маєтки в оренду світським особам. Однак навіть після цього явище православного кріпацтва у католицьких монастирях було непоодиноким [6, с. 20].

Оскільки уніати часто укладали змішані шлюби з римо-католиками, а після 1839 р. їх залишки автоматично стали православними, практика змішаних шлюбів, яка тривала, наштовхнулася на опір держави. Характерним є випадок, який мав місце у селі Махнівка, коли держава перешкоджала шлюбу православної з католиком, батько якої був римо-католиком, мати – уніаткою, а сама наречена спочатку вважалася уніаткою, а пізніше автоматично стала православною, хоча була охрещена в Римо-католицькій церкві [5, с. 20]. На дівчину було здійснено тиск з метою прийняти православну віру. Показово, що справу було розпочато за доносом православного священника владі.

Догматична необізнаність і релігійна неконфліктність селян Правобережжя різних конфесій, яка сприяла розмитій ідентичності, виявлялася й на обрядовому рівні. Миряни римо-католики, зокрема, іноді ходили здійснювати обряди до православних храмів. Так, римо-католик, мешканець села Болячев на Волині Іван Мужаровський святив воду у православному храмі [7, с. 4]. Коли про це довідався ксьондз з Брусилова, він вилив воду на землю і заявив, що ця вода не свята, давши воду освячену в костьолі. З іншого боку, у Новоград-Волинському повіті в селі Ярунь обладнану римо-католиками каплицю відвідували і православні [7, с. 6].

Також можна стверджувати, що нечітку внутрішню конфесійну ідентичність мала і частина уніатського, православного та латинського духовенства. Вони не протиставляли уніатство та римо-католицизм, а натомість сприймали себе як один із різновидів католицького духовенства. Свідченням цього є те, що уніатські, латинські та православні священники спільно здійснювали богослужіння на свята [7, с. 8]. Сприймаючи римо-католиків союз-

никами, уніатські священники нерідко просили в них допомоги. Наприклад, вербовецький уніатський священник Г. Гродський усупереч урядовим заборонам проводив богослужіння у латинській каплиці, а священник села Полче Положинський за допомогою латинського єпископа у 1807 р. перетворив на каплицю млин у цьому селі [4, с. 48].

На користь розмитої релігійної ідентичності свідчить і той факт, що представники одного обряду могли віддати дітей навчатися представникам іншого обряду, як наприклад, священник с. Велика Глумча Григорій Феодорович [8, арк. 1].

Черговим підтвердженням розмитої релігійної ідентичності мешканців Правобережжя у першій половині XIX ст. та того, що конфлікти привносилися здебільшого зверху, є приклади поширеного спільного шанування тих самих ікон представниками двох або й трьох обрядів. Багато уніатів здійснювали паломництво до ікони Божої Матері в католицькому кармелітському костьолі міста Бердичева, а до аналогічної ікони у місті Летичеві здійснювали паломництво, крім римо-католиків та уніатів, ще й православні [9, с. 198].

Іншим прикладом такої ж релігійної поведінки селян, яка свідчить про догматичну необізнаність, забобонну релігійність та розмиту конфесійну ідентичність, є конфлікт 1805 р. у селі Юстинівка Радомишльського повіту Київської губернії, коли до побудованої шляхтичем римо-католиком Михайловським каплиці, де знаходилася чудотворна ікона, ходили молитися римо-католики, уніати та православні, а служби проводили уніатські та римо-католицькі священники. На цю ситуацію звернув увагу й поскаржився київському губернатору представник вищого православного духовенства київський митрополит Серапіон [10, арк. 3].

Швидкі міжконфесійні конверсії уніатів до православ'я та католицизму, а також переходи у католицизм навіть із православ'я теж свідчать на користь того, що ідентичність була нечіткою, особливо в уніатів. Аналізуючи такі переходи, дослідник міжконфесійних конверсій на Волині Голій робить обґрунтований висновок, що головною їх причиною були не догматичні питання, а організаційний та юридичний тиск [3, с. 109].

Траплялися випадки, коли починався конфлікт між представниками духовенства декількох конфесій, в якому селяни ставали заручниками ситуації. Така ситуація сталася в селі Колодяжне Новоград-Волинського повіту, де православний священник Григорій Фереєвич наприкінці 1799 р. поскаржився у Новоград-Волинське духовне правління на Василян тамтешнього монастиря, які поховали померлого ченця римо-католика Йосипа Рубановського на православному цвинтарі без дозволу священника [11, арк. 2]. При цьому зазначалося, що монастирські кріпаки-українці Ілля Волинчук та Олексій Пилипчук, скоріше за все уніати або православні, закопували труну. Свідчення настоятеля монастиря свідчать про те, що на похороні ченця – римо-католика Псалтир читав православний диякон того ж села Колодяжне [11, арк. 11]. Цей конфлікт, інспірований православним священником, зробив селян заручниками ситуації. Схожі випадки у регіоні були непоодинокими. Здебільшого конфлікти влаштовували польські землевласники, які залякували селян-уніатів на Волині карою у 100 батогів за перехід у православ'я [7, с. 3].

Таким чином, попри закріплену в працях деяких авторів точку зору щодо антагонізму православних та католиків на Правобережжі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., це явище було набагато складнішим. Тут існувало кілька рівнів релігійних відносин – рівень духовенства – більш осмислений, та рівень мирян, який був менш осмисленим догматично, що природно було пов'язано з рівнем грамотності. На рівні духовенства конфлікти були, але поширеним явищем була і розмита релігійна ідентичність, що було пов'язано з існуванням Уніатської церкви, яка, підпорядковуючись Папі Римському, зберігала східний обряд. На рівні мирян також мало місце явище розмитої релігійної ідентичності,

яке зменшувало конфліктність між представниками різних конфесій. В усіх розглянутих нами вище випадках конфлікт розпочинало духовенство і в жодному – миряни. Однак політика Російської імперії, яка була спрямована на жорстку прив'язку мирян кожної конфесії до конкретної церкви, поступово руйнувала розмити релігійну ідентичність на найнижчому рівні та провокувала зростання кількості міжконфесійних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Фицик І.Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Історія.* 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 18–24.
2. Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. / Пер з англ. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
3. Голий Р.В. Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Волынской губернии). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина.* 2014. С. 107–113.
4. Баляс І.А. Роль уніатського кліру в суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2013. Вип. 35. С. 46–50.
5. Баковецька О.О. Вплив польського повстання 1830–1831 рр. на положення Римо-католицької церкви в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. : Історичне релігієзнавство.* 2012. Вип. 6. С. 13–22.
6. Хитровська Ю.В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії.* 2010. № 30. С. 26–42.
7. Буравський О.А. Римо-католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник.* 2011. № 47. С. 5–11.
8. ЦДІАК. Ф 2227, оп 1, спр 257, арк.1.
9. Хіхляч Б.М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2009. Вип. 15. С. 195–199.
10. ЦДІАК. Ф. 533, оп. 1, спр. 930, арк. 3.
11. ЦДІАК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 329, арк.11.

**INTER-CONFESSIONAL CONFLICTS IN RIGHT BANK OF UKRAINE
AT THE END OF XVIII – IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY****Oleksii Schetinin***National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophy and Social Studies,
Department of Theology and Religious Studies,
Pirogova str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine*

Interconfessional conflicts are one of the components of the religious life of society. The development of effective policy in the sphere of interconfessional relations in the modern Ukrainian state requires studying the historical experience of these conflicts. The article highlights peculiarities of interconfessional conflicts in Right-Bank Ukraine at the end of XVIII – in the first half of XIX century under the authority of the Russian Empire and is an attempt to analyze these conflicts based on the methodology of Ernest Gellner. The purpose of the article is to characterize interconfessional relations on the Right Bank of Ukraine at the end of XVIII – in the first half of the XIX century. Although various aspects of this topic have been the subject of research by several scholars, it has not been studied comprehensively yet. Right-bank Ukraine at the end of XVIII – in the first half of the XIX century was an interconfessional region. Among the Christian denominations in the region, the largest were the Orthodox, Roman Catholics, and the Uniates. In domestic historiography, the idea of the antagonistic nature of relations between the Orthodox, on the one hand, and the Uniates and Roman Catholics, on the other, was affirmed. However, there are many facts which highlight – this understanding of interfaith conflicts is too simplified. There was a barrier between peasants and the clergy of the same confession in the form of education in the agro-literary society of Right-Bank Ukraine at the end of XVIII – in the first half of XIX century. There was also an additional barrier that separated most laymen of the region and the clergy was the phenomenon of serfdom, including the church serfdom. Education was a class phenomenon, so despite the affiliation to one denomination, the character of the religiosity of the peasants and the clergy, and therefore the potential for interconfessional conflicts was different. State policy implemented by the empire in the region during the period under review played an important role in interconfessional conflicts. The author describes the nature of interconfessional conflicts in the region and their levels and highlights the role of different social strata in them.

Key words: Right-bank Ukraine, interconfessional conflicts, interconfessional relations, agro-literate society, Uniate Church, Roman Catholic Church, Orthodox Church, Russian Empire.